

235

070

М. АНДРУСЯК

ТРИЗУБ

ТОВ. „ВЕРНИГОРА“

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Т-ва »Вернигора«

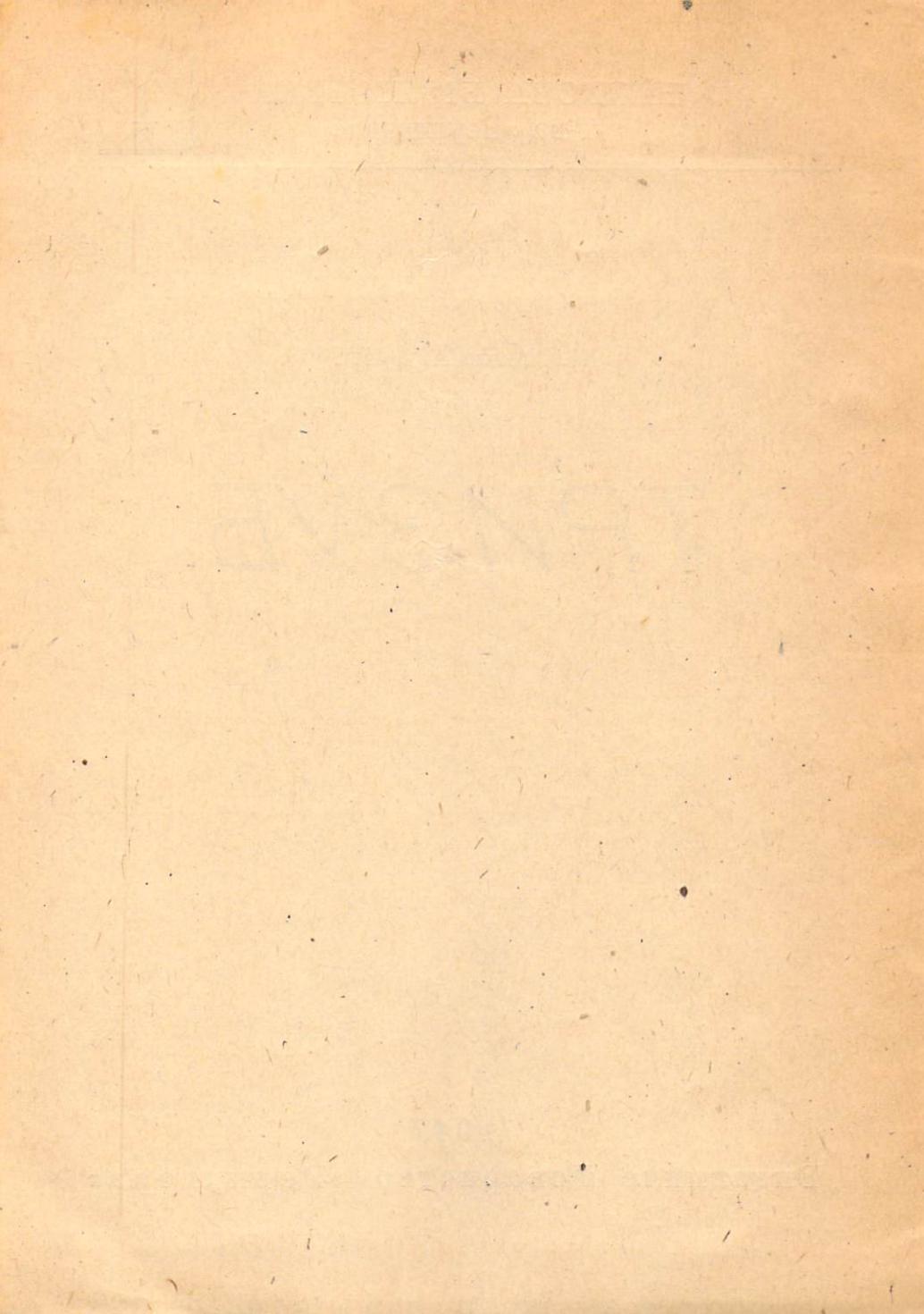
1

Др. Микола Андрусяк

ТРИЗУБ

1947

Видавниче Товариство »Вернигора«

Передмова.

Українська література присвячена тризубові - вбога. Крім поданих у бібліографічному списку О. Пастернака і В. Січинського згадаю ще популяризаторські спроби письменника Василя Пачовського в „Українському Скитальці“ (1923 р.), Тадея Скотинського у виданнях львівської „Просвіти“ (1935) та мистця М. Битинського в празьких виданнях „Готуймося“ (1931) та в Календарі-Альманаху „Сурма“ на 1941 р. В проектованому краківським „Українським Видавництвом“ у 1941 р. перевиданні збірки статей про Україну з III-го тому „Української Загальної Енциклопедії“ була складена стаття про тризуб історика д-ра Івана Крипякевича, однаке німецька цензура не дозволила на це видання. В своїй статті Крипякевич спирався головно на виводах Вол. Січинського в „Вступі до українського краєзнавства“, якого друге видання складалося в 1944 р. в Празі, але не побачило світу.

Всі вище згадані українські автори нехтували в більшій чи меншій мірі висліди дослідів чужинців, серед яких перше місце займають російські дослідники, що цікавилися й цікавляться тризубом як гербом княжого роду Рюриковичів. Навіть серед політичних груп російської білої еміграції між двома світовими війнами були націоналісти, що наслідуючи українців намагалися присвоїти знак св. Володимира Великого й пропагували його як знак відновленої „єдиної неділімої Росії“ в своєму органі „За Національну Россію“.

Моя розвідка зводить усі висліди дотеперешніх історичних дослідів над тризубом. Спеціалістам історикам вона промощує шлях до дальших студій над тризубом. Але тому, що з огляду на важливість питання походження й розвитку українського національного гербу призначую цю спеціальну працю для ширших кругів українського громадянства, подаю деякі вияснення.

Приймаючи тризуб за знак Рюриковичів, принесений ними на Україну, напотикаємося на питання норманської й антинорманської теорії походження Русі. Джерелом першої є наш найдавніший літопис „Повість временних літ“, якого остання редакція припадала саме в часах грецьких культурних впливів

на Україні. Біблійний початок цього літопису насуває питання, чому літописець не пробував вивести Руси від біблійного народу,,Рош“, як це пробує дехто тепер виводити, тільки з Скандинавії, що в тому часі не була вже в близьких звязках з Київською Руссю. Фінська назва Швеції „Руотсі“ потверджує правдивість вістки нашого літопису про походження Руси. Проте, приймаючи принесення назви „Русь“ варязьким родом Рюрика, не значить приймати варязькі початки української державності. Первоочини державного життя на Україні звязані з слов'янськими антами. Назву „алти“ вважає дехто з сьогодніших мовознавців іранською та її значення уточнюється з місцевою назвою „краяни“, що в дальшому розвитку нашої мови прибрала вид „українці“. Отже наша сьогодніша національна назва має старші слов'янські традиції ніж назва „Русь“.

Перші історичні вістки про державу антів на Україні сягають IV. ст. Першим історичним, слов'янським монархом був саме володар антів Боз, що разом з 70 старшинами був розпятий на хресті тогоджними грабіжниками України германськими готами. Тимто в „Слові о полку Ігоревім“, нашому дружинному епосі з кінця XII ст., стрічаємо натяк, що „готські красні діви спішають на березі до синього моря й звонячи руським золотом співають про часи Буса (цебто Боза)“. Отже продовж 800 років зберігалася на Україні традиція про зудар антів з готами, називаючи антів тогоджною державою назвою України, цебто уточнюючи антів з Руссю. Зновуж антський володар Мезамир у половині VI ст. впав жертвою монгольських аварів, до яких виправився для переговорів у справі забраних ними з України бранців. Доля обох цих перших історичних українських володарів гейби була передвісником сьогоднішої трагедії України. Отже в антській державі слід шукати джерел української державності, а не в босфорсько - понтийській державі Мітридата, якого дехто з молодших українських публіцистів ставить поруч гетьмана Богдана Хмельницького (Мітридат Великий -- Богдан Великий), пропускаючи навіть Володимира Великого, очевидно під впливом „Призначення України“ пок. д-ра Юрія Липи через хибне розуміння цього твору.

Зіставлення вислідів дотеперішніх дослідів над тризубом виказує, що хибно є лучити тризуб Володимира Великого з тризубом Посейдона, чи навіть сформування цього знаку під виключним грецьким босфорсько - византійським впливом. Так само вплив ірландсько - скандинавського плетінкового орнаменту на тризуб Володимира Великого є тільки припадковий. Сергій Шелухін, що всякими способами старався доказати кельтське походження Руси, вищукав навіть вживання на Заході жовтої

та синьої краски, хоч глиною таких красок малювали стіни своїх хат польські селяни в околиці Лодзі до 1939 р. Також синьо-жовта шведська національна краска не мала ніякого впливу на приняття подібних красок українцями.

Українські пісні з козацької доби згадують про червону калину, китайку та про малиновий стяг. Тимто при похоронах чи молебнях за українських діячів на Придніпрянщині до 1914 р. вживано червоних стрічок, уважаючи червону краску за українську краску / жалоби.

В Галичині в початках українського національного відродження принято за національний герб льва -- герб Галичини з часів її приналежності до польської держави, який били на своїх галицьких монетах польські володарі в часах „руського права“ (1349 - 1434). Для жовтої краски льва та скали принято синє тло. Проте в галицько - українського громадянства присвоїлася назва для національної краски не „жовто-синя“, тільки „синьо-жовта“, мабуть під впливом привички цісарської австрійської чорно-жовтої краски. Проте, котра краска має бути на-горі, котра вдолі, не було дискусії серед галицько-українського громадянства, що вело завзяті спори за мову, правопис тощо.

Коли ж у 1917-18 рр. повстала українська держава, якої Центральна Рада на внесок свого президента історика Михайка Грушевського прийняла за свій герб тризуб Володимира Великого, звязуючи в той спосіб новітню українську державу з традицією Київської Русі, прийнято для цього гербу краску і тло галицького гербу. Сталося це тому, щоб не зривати з Галичиною, що в часах царської нагінки на українське друкарєване слово, була його прибіжницею; під синьо-жовтими, чи жовто-синіми прапорами виступили в 1914 р. галицько-буковинські, Українські Січові Стрільці, з яких ті, що попали в російський полон, створили під проводом пок. полк. Євгена Коновалця спершу курінь, згодом Корпус Київських Січових Стрільців, одинокої надійної охорони українських національних урядів у часі розкладу придніпрянського громадянства під впливом большевицької агітації. Прапор української чорноморської фльоти мав угорі синю, в долі жовту смугу, на горішній синій був уміщений тризуб з хрестом.

Нерішеність, яка властиво має бути краска вгорі, відбилася при опрацюванні проекту конституції Української Держави в 1920 р. Хоч у тому часі в межах тогочасної Української Народної Республіки крім Українського Червоного Хреста створилася - благодійна організація „Український Жовтоблакитний Хрест“, що маніфестувала виразно українську національно-державну краску, проте укладачі проектів конституції УНР

внесли хаос щодо українського державного прапору. В книжці надрукованій друкарнєю Ставропигійського Інституту у Львові 1920 р. за редакцією покійного придніпрянського діяча лікаря д-ра Івана Липи, що осів у Винниках коло Львова, та галицького адвоката д-ра Степана Барана п. н.: „Устрій Української Держави — Проекти конституції Української Народної Республіки“ є подані два проекти конституції української держави; один з них був ухвалений Всеукраїнською Національною Радою в травні 1920 р., другий був виготовлений „правительственою комісією по виробленню конституції Української Держави“ 1. жовтня 1920 р. В обох цих проектах зазначено, що державним гербом Української Держави є тризуб золотої барви на синьому полі“. Проте „державними барвами Української Держави є барви синя-жовта“ (в другому зазначено так „синя та жовта“). В другому проекті зазначено також, що прапор військової флоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора“. Так само „прапор торговельної флоти є синій-жовтий.

Наведені місця з проектів конституції УНР у 1920 р. свідчать, що сьогоднішнє непорозуміння щодо української національної краски має своє джерело в недогляді цієї справи в часах існування Української Держави в 1918-20 рр. Очевидно, в тому часі українські державні мужі приводили свою увагу до інших важливих питань, трагедія ж наших державних змагань не дозволила навіть на прилюдну дискусію над цими проектами. Бо коли вони з'явилися друком в окупованій Польщею столиці Західної України, уряд УНР був уже без власної території. Попри те хасс в уживанні українського національного гербу та краски був вислідом незнання їх походження та приміщення. Саме наш огляд дотеперешніх дослідів над тризубом має на меті освідомити українське громадянство, як слід поставитися до справи українського національно - державного гербу та прапора, що подібно як і сам народ проходили її проходять різні етапи своєї еволюції, заки одержали, чи одержать свій належний і безспірний вид.

Тризуб.

1. Загадка походження.

Тризубом — знаком колишніх руських князів Рюриковичів, що в 1918 р. завдяки історикові Михайлові Грушевському став державним гербом Української Народної Республіки й принявся за всеукраїнський національний герб, — цікавилися різні дослідники. Починаючи з російським істориком Ніколаєм Карамзіном (1815) приблизно 50 дослідників пробували відгадати його походження та значення і в наслідок цих їхніх спроб зявилося 27 різних розвязок; через те й досі не приявся в історичній науці один погляд у цих питаннях.

В нашому царисі хочемо запізнати українське громадянство з дотеперішнім станом дослідів над питанням походження й значення тризуба. Перед 17-ти роками зіставив російський барон М. А. Таубе всі дотогочасні пояснення тризуба в 6-ох головних групах, що обеднують однородні згодади. Цей його реєстр, доповнений новішими розвязками, представляється ось так:

А. Знак як символ державної влади:

1. Тризубець: Н. М. Карамзин (1815), І. М. Снегирев, Б. А. Рибаков (1940).
2. Вершок византійського скіптра (диканикій): гр. О. С. Уваров (1851).
3. Скитський скіптр: Д. Самоквасов (1894).
4. Корона: Вільчинський (1908).

Б. Знак як християнська церковна емблема.

1. Трикирій: О. Ф. Войков (1816), бар. С. Шадуар (1836), І. Сахаров (1842). Й. Рейхель (1842), Ф. Ф. Шуберт.
2. Лабарум: Волошинський (1853), Жілль, є. гр. Гуттен - Чапський.
3. Хоругва: Тілезіус (1882),
4. Голуб св. Духа: А. А. Кунік (1860), В. В. Стасов, Г. Гільдебранд, Т. Й. Арне (1913).

5. Ананія (містичний мішок із землею, принадливий до повного орнату византійських цісарів): Г. Шлюмберже (1900).

В. Знак як світсько-військова емблема.

1. Якір: І. А. Бартоломей (1861).
2. Окінчення копія з подвійним вістрям (любимої зброї норманів): Тілезіус (1864).
3. Лук із стрілою (польсько - литовський шляхотський герб: Куша): А. В. Толстой (1882).
4. Норманський шолом: П. Н. Милюков (1882).
5. Сокира: П. М. Сорокин (1894).
6. Прапор: А. Саллет (1898).
7. Первісне рибальське знаряддя: М. Міллер (1946).

Г. Знак як геральдично - нумізматичний герб.

1. Норманський ворон (крук): бар. Б. фон Кене (1859)
2. Генуезько-литовський портал: гр. С. Строганов (1860), Й. Лелевель.
3. Посейдонівський тризуб: С. Шелухин (1932), В. Січинський (1937).
4. Норманський сокіл: П. Павльзен (1939); Р. Смаль-Стоцький (1942).

Д. Знак як монограма.

1. Рунічна: гр. І. І. Толстой (1882), А. А. Кунік, Н. П. Чернев, А. В. Орешников, К. В. Болсуновський.
2. Византійська: К. В. Болсуновський (1908). А. І. Соболевський, М. С. Грушевський, Т. Скотинський,
3. Українська: В. Пачовський (1923), О. Пастернак (1932).

Е. Знак як геометричний орнамент.

1. Византійського походження; гр. І. І. Толстой (1886).
2. Східнього: Н. П. Кондаков (1891).
3. Словянського: Левшиновський (1915).
4. Варязького: Левшиновський.
5. Ірійсько-варязького: бар. М. А. Таубе (1929).

Займаючись розглядом новіших дослідів над тризубом починаємо від барона Таубе, що взяв такий матеріал під увагу:

1. Знаки тризуба на монетах київського великого князя Володимира I. Великого (980-1015) (рис. 12-34) і на цеглі вибудованої коштом цього святого князя Десятинної церкви в Києві. (рис. 36). При тому Таубе завважує, що поданий ним другий з ряду Володимирів тризуб (у нас рис. 15) є також на однокож досі знайденому срібняку Святополка I. Окаянного (1015-1019). 2. Тризуб з хрестом на монетах великого князя Ярослава I. Мудрого (1019-54). Цей хрест на Ярославових монетах (рис. 37), подібно як на деяких Володимирових (рис. 13), є вміщений над тризубом; на рисунку в Таубе є він злучений з тризубом так, що творить вершок його середнього зубця. 3. Подібний до Ярославового тризуба, як також до птиці, що летить додолу, є знак на монетах і прикрасах, знайдених головно в Швеції.

4. Знаки на монетах київського великого князя Ізяслава I. Дмитра Ярославича (1054-78) (рис. 41) та його синів турівського князя Ярополка - Петра († 1087) (рис. 42) та київського великого князя Святополка II. Михайла (1093-1113) (рис. 43). При тому справляє барон Таубе хибне приписування монет останнього Святополкові I. Окаянному, як це ми стрічаемо в „Ллюстрованій історії України“ Михайла Грушевського. Проте автор „Пояснень тризуба герба великого київського князя Володимира Великого“ О. Пастернак у двох виданнях свого нарису (1932 і 1941) держиться вперто Грушевського.

5. Митні знаки на знайдених у Дорогичині над Бугом чотирьох оловяніх пломбах (рис. 91 - 94), з яких один знак має вигляд тризуба, що є подібний до тризуба на теж оловяній пломбі, знайденій о. Білинкевичем у колишньому княжому городі Звенигороді (рис. 90), теперішньому селі на південний схід від Львова. На одній з дорогичинських пломб є напис „Leo“ і тому приписує її Таубе галицькому князеві Львові I Даниловичеві (1264-1301). Що Лев I уживав якогось три- чи дво- чи однозубного знака при видаванні своїх грамот, виходить це з пізнішої згадки в актах, коли відбувалися процеси в справі автентичності грамот цього князя; ті грамоти Льва I були вважані за автентичні, що були скріплені печаттю „з зубом“.

6. Далі Таубе бере під свою увагу знак на сріблому перстені в Московському Історичному музею (рис. 50), який він уважає за подібний до знаків на дорогичинських пломбах, як також на срібняках Ярослава I Володимировича Мудрого та Ізяслава I і його синів, хоч крім хрестів ніякої іншої подібності не можна там доглянути, коли йде про монетні знаки вище згаданих князів.

7. За подібний до Володимирового тризуба в переверненому виді уважає Таубе знак „хоругви“ (рис. 100) на київських монетах князів: Володимира V Ольгердовича (1362-94) та Романа II Михайловича Брянського. Князювання останнього відносить Таубе на 1356-64 роки, але з літописних вісток не виходить, щоб він князював у тих роках. У перше згадують його литовсько - руські літописи під 1375 роком між князями союзниками московського князя Дмитрія Івановича Донського (1359-89) в поході на Твер. Сузdal's'кий літопис по Лаврентієвському списку згадує під 1385 р. про похід князя Романа Брянського під Смоленськ, підпал пригородів і відхід у „своїсі“. Врешті під 1401 р. маємо знов у литовсько-руських літописах згадку про поворот до Смоленська проганого великим литовським князем Витовтом Кейстутовичем (1392-1430) смоленського князя Юрія Святославича; Витовтним намісником у Смоленську був саме князь Роман Михайлович Брянський, що наложив головою, а його жінку і діти князь Юрій відпустив. Тверський літопис згадує про лист Витовта до його зятя московського князя Василя Дмитрієвича (1389-1425), щоб той не вступався за Юрія Святославича смоленського, тому що „Юрій много зла створив, брата мені і тобі князя великого Романа Чернігівського вбив і казну його взяв“. Очевидно можна здогадуватися, що тверський літописець надав князеві Романові назву Чернігівського або тому що Брянськ був чернігівським уділом, або тому що якийсь час міг цей князь бути намісником великих литовських князів у Чернігові, а може і в самому Києві (від 1397 р. після Івана Ольгимунтовича); за останнім здогадом промовляла би саме знахідка його монет між Каневом та Трипіллям зі знаком „хоругви“.

8. Відтак наводить Таубе знаки на печатях синів вище згаданого київського князя Володимира V Ольгердовича: Олелька (Олександра) київського з 1433-34 рр. (київським князем був він у 1440-1455 рр.) та Андрія Брянського з 1446 р.

9. Знайдені в Києві й переховувані в Петербурзькому Ермітажі металеві відзнаки з тризубами (рис. 97 і 98) вважає Таубе за переходні звена від Володимирового тризуба до київської „хоругви“ в XIV ст. Й тому відносить їх на XII - XIII століття.

10. Знак у виді грецької букви »ω« на печаті князя Данила, якого зве Таубе „литовсько - руським“ з часу приблизно 1366 р. З названого року знаємо князя Данила при дворі волинського князя Дмитра Любарті Гедиминовича (1340-1484); цей князь Данило був праправнуком галицького короля Данила Романовича (1200 - 1264) та родонаочальником князів Острозьких.

11. Дві лівонські прикраси, з яких першу знайдено в гробі фінського племені лівів в Алляше коло Риги в 1889 р. разом з куском ланцушка і монетою англійського короля Етельреда II (978-1016) та переховувану в музею Естонського Наукового Товариства в Дорпаті (Тарту). Другу лівонську прикрасу знайдено при розкопках коло Юкскюлля над Західною Двіною в 1897 р. в гробі разом з двома кельнськими монетами з другої половини XII ст. та переховувано її в Ризькому Міському музею. На обох прикрасах є знаки у виді тризуба: на першій — подібний до тризуба на цеглі київської Десятинної церкви; знак на другій уважає Таубе варіянтом гербу полоцьких Рюриковичів, що були зверхниками дрібних лівонських князів в області долини Західної Двіни. При тому запримічує Таубе, що знак Рюриковичів був зараніє занесений на східно-балтійське поморя у звязку з політичними та культурними впливами княжої Руси на тодішні фінські та латвійсько-литовські племена (Дорпат був оснований великим київоруським князем Ярославом Юрієм Мудрим, від якого християнського імені був названий Юрієвом); там уживали тризуба для почеcного прикрашення. Далі наводить Таубе як зразкові памятки руських політично-культурних впливів на Прибалтійщині подібний до тризуба клинок старого естонського меча, знайдений у гробі в Люммаде на острові Езель, знак на монеті литовського короля Мендовга (1219-1264) з часу приблизно 1251 р. та „колонну“ (рис. 101) — герб литовських князів Кейстута Гедиміновича (1341-82) й Витовта Кейстутовича (1392-1430). Врешті подає Таубе знак на одній монеті хана Джанібека з половини XIV ст. в петербурзькому Ермітажі.

Аби виказати норманське походження тризуба, наводить Таубе в першу чергу ірійську плетінкову стяжку (рис. 6), яку вважають шведські археологи за типовий орнамент шведсько-ірійського стилю, а далі змійно-стяжковий орнамент на рунічних каменях у Середній Швеції, скульптурний образ ярла Рогувальда (Рогволода) (рис. 7 б), близького свояка Інгігерди, жінки Ярослава Мудрого, в побудованому ним Марійському костелі в Скара (також Середня Швеція) та стяжкову плетінку (рис. 7 а) на збудованому данським королем Гаральдом Синій Зуб (936-85) рунічному камені з хрестом в Єлінге (Ютландія). Згадана ірійська плетінкова стяжка ввійшла до шведського орнаменту ще в ранньому середньовіччі і її можна часто стрінугти на рунічних каменях у Середній Швеції. З неї розвинувся змійно-стяжковий орнамент на рунічних каменях на півonganської й напівхристиянської Швеції Х-XII ст. В цьому орнаменті дабачує Таубе прототип Володимирового тризуба, що так само, як його шведський прототип перейшов цілком подібну й па-

ралельну змінливість. Знак Рюриковичів утворився з переплітаних стяжок, яких підставу творить квітовидне ядро або перехват, що злучує два „крила“ й піддержує довгий стрижень, часом увінчаний хрестом. У своїй еволюції цей знак упрощувався, при чому його частини переходили навіть в інший вид так, що вкінці він відхилився цілком від своїх прототипів. Саме другим прототипом Володимирового тризуба вважає Таубе стяжкову плетінку на рунічному камені в Єлінге. Тільки, на жаль, ця стяжкова плетінка на його рисунку, що є цілком інший від нашого рисунку (7 а), не має ні „крил“, ні прямокутності, але Таубе вияснює це тим, що „крила“ і прямокутність є прикметою українського місцевого орнаменту. До такого переконання дійшов він на основі знаків тризуба в різних прямокутних видах, рисованих карпатоукраїнськими селянами на Водохрещу на дверях і вікнах своїх хат (рис. 108). Тут треба справити барона Таубе, що небачив малюнку справжнього рунічного каменя з хрестом в Єлінге. Плетінка (рис. 7а) на цьому камені має навіть прямокутні переплети, проте не можемо її вважати прототипом знаку Рюриковичів, які вже цей знак, як далі викажеться, мали і перед Гаральдом Синій Зуб. Можна тільки приймати спільне джерело для плетінкового орнаменту в тризубі і в ритині на Гаральдовому рунічному камені. Зате має Таубе слухність, коли в скульптурному образі з Скара дабачує тільки звязки посвоячення між Рюриковичами та родом шведського ярла Рогувальда.

Щодо значення тризуба, то Таубе вважає, що родовий знак Рюриковичів не може представляти собою якогонебудь реального предмету видимого світу. Відкидає також теорію „монограми“ (слов'янської, грецької чи рунічної). Таубе вважає знак Рюриковичів за конвенціональну геометричну фігуру-орнамент, що був магічним знаком договору для привороження щастя й заклинання злого.

Своє твердження, що знак, з якого вийшов тризуб Володимира Великого, був дійсно родовим знаком варязького роду Ігоря Рюриковича (912-945), обосновує Таубе тим, що: 1. в первінній формі, яка дійшла до нас, знак був ще поганським символом („освячення“ тризуба хрестом появляється в деяких варіяентах, без хреста в традиційному виді задержується знак у полоцькій групі), 2. не був тризуб особистим знаком Володимира Великого, бо той був би його покинув після свого охрещення, 3. дальший його розвиток зі змінами в окремих частинах роду підходить звичайній прикметі „zmінляемості“ родових знаків, відомій з фольклору різних часів і народів.

Розвідки барона Таубе, що приніс цінний матеріал для дослідів над тризубом, та якого висновки слід тільки подекуди

справити, не оцінили як слід з українського боку С. Шелухин і О. Пастернак. Перший з них — речник „кельтської теорії“ походження Руси — навіть не доглянув, що Таубе подав на віть матеріал для обоснування його згаданої теорії (ірійська плетінкова стяжка), Автім Шелухин у своїй передмові до міркувань О. Пастернака хитається між здогадами про кельтське та про босфорсько-понтійське походження тризуба. Знову ж О. Пастернак добачує прототип Володимирового тризуба то в посейдонівському тризубі, то в тризубі і якорі на босфорських монетах, то врешті пробує вивести тризуб з монограми Володимира Великого. Промовчує розвідку барона Таубе інший визнавець варязького походження тризуба проф. д-р Роман Смаль-Стоцький, що користає тільки з дослідів Петра Павльзена над проблемою сокири й хреста в північних герман.

У своїй праці подає згаданий німецький дослідник малюнок великого рунічного каменя в Єлінге із зазначенням, що цей образ короля Гаральда Синій Зуб вперше представляє розпяття на хресті по нордійському розумінні; для північних герман смерть на хресті була чужою. Орнаменти на цьому малюнку не пробує Павльзен звязувати з тризубом так, як це ми бачимо у Таубе. Але Павльзен, який стверджує далекоїдуче змішання нордійських і византійських впливів на мистецьких металевих виробах у Києві і в його околиці, займається зокрема питанням походження тризуба. На його думку - тризуб був спершу германським родовим і дружинним знаком, що ввязався з германським культом вірувань і предків. А саме - пише він - цей родовий знак Рюриковичів «сильно вистилізований византійським рослинним орнаментом, дається типологічно через найстарші монети Олега і через зображення на прикрасах і рунічних каменях довести назад до свого первісного виду, а саме сокола».

Згадуючи про найстарші монети Олега Павльзен відсилає до старого дослідника й видавця берлінського часопису для нумізматики, сфрагістики і геральдики Б. бар. фон Кене. Але нумізмат, якого Павльзен одушевить згадкою про монети Олега I (897-912), розчарується, коли загляне до праці барона фон Кене. Цей аматор староруської нумізматики не знав, на жаль, словянського письма та приймаючи його знаки за латинські приписав монети Ярослава Мудрого Олегові Віщому, а тризуб уявив за птицю-ворону.

Відтак, згадуючи про зображення на рунічних каменях відсилає Павльзен до норвезького видання старовини „Norske Oldfunn“ (V, Осло 1925). За його вказівкою заглянув туди український мовознавець Роман Смаль-Стоцький і подав звідтам відбитку малюнку сокола на рунічному камені (рис. 8.),

Одушевлений своїм „винаходом“ Смаль-Стоцький назвав його „Правидом українського гербу“. Не маючи під рукою цього норвезького видання, не знаю з якого століття цей малюнок походить. Але можна цього „сокола на рунічному камені“ порівнати з поданим при розвідці барона Таубе знаком птиці, що летить вділ, на знайдених головно в Швеції монетах і прикрасах. Простота й симетрія в малюнку цього сокола промовляє радше за тим, що цей „правид гербу“ Смаль-Стоцького, подібно як і образ ярла Рогувальда (рис. 76), є знаком війливів княжої Руси в Скандинавії.

Врешті занявся питанням походження тризуба заслужений український дослідник мистецтва д-р Володимир Січинський. Він шукає прототипів тризуба між грецькими зразками й добачує в тризубі на монеті з Прієнни в Малій Азії (Карія) (рис. 1) „яскравий перехід від тризуба Посейдона до нашого тризуба Володимира Великого“. При тому Січинський зазначує про цей прієнський знак ось що: „Важне в ньому є два завитки, що з'єднують бічні зубці в середнім, і два невеликі закругли (петлі) під середнім зубцем: Подібні завитки, але складнішої форми є і в тризубах Володимира Великого (рис. 23-34). Не менше важливо також відмітити, що тризуб на прієнській монеті наближається вже до геральдичного типу знаків, хоч, з другого боку, його зв'язок з із знаком Посейдона не підлягає сумнівові“.

„Тризуб Посейдона — пише цей дослідник — зустрічається також на монетах Босфорського царства I-IV ст. На них виображали переважно звичайний посейдонівський тризуб з боку виображення королів Понту і Босфору: Котіса (123-131), Ріміталка (131-153), Ріскупоріда (239-271) та інш. Найбільш цікава для нас монета Босфорської держави, де з одного боку виражено голову Посейдона з надписом „ПАНТИКА“ (рис. 2). Цікаво, що тут на середній палиці знаку Посейдона додані два завитки, які дають деякі асоціації до згаданого тризуба на прієнській монеті.“

По можності повний образ розвитку родового знаку Рюриковичів змагають подати два російські дослідники, а саме один з давніших нумізматів — колись визнавець рунічної монограми А. В. Орешнікова та Б. А. Рибаков. Вони справді не пробують вирішувати питання походження тризуба тільки виявляють тенденцію заперечувати його приналежність Володимирові Великому. Перед Орешніковом уже Н. П. Чернєв відносив монети з іменем Володимира чернігівському князеві Володимирові Давидовичеві (1139-51). Орешніков відносить всі монети з іменем Володимира (рис. 12-22) князеві Володимирові Мономахові (1093-1113 Переяславському, 1113-25 великові київ-

ському); навіть знак на срібняку Святополка І уважає він за Мономахів, який —на його думку — припадково завдяки залишенні в минниці формі дістався на монету Святополка II. Таке міркування цілком хибне, бо Святополк II попереджував Мономаха на київському престолі. Проти міркувань Чернєва й Орешнікова промовляє головно те, що в багатьох випадках монети з надписом „Володимирово серебро“ находяться в купі з речами з XI ст., як напр., в радимицькому кургані XI ст. коло с. Вotnia nad Dniproem, в Ліплявському могильнику з XI-XII ст. разом з сучасною Володимирові Великому західно-европейською монетою, при чому в обох випадках Володимирова монета була вже перероблена на прикрасу до намиста, а далі те, що Володимирові монети знаходяться в кладах не пізніших XI ст., як також палеографічна аналіза букв вказує скоріше на ранню дату. Все це наводить Рибаков, проте він схиляється признати радше слухність Орешнікову й дивується, чому той для виказання, що Володимир Великий мав двозубець, а не тризуб, не використав знаку на Десятинній цеглі (рис. 36). Тому що в цьому знаку стрижень не доходить до висоти „крил“, Рибаков уважає його за двозубець.

Заслуга Рибакова в тому, що він зібрав усі види знаків Юріковичів і не вважаючи на їх тризубний чи двозубний вид признає, що вони були династичним знаком власності. Стверджуючи, що походження цих знаків досі не вияснене, Рибаков вказує також на знаки на монетах босфорських Спартакідів у II-III ст. При тому він вазначає, що вони зовнішньо не дуже то близькі до придніпрянських знаків X-XI ст., але по свому значенню, походженню і уживанню в многому нагадують придніпрянські знаки. І одні і другі в своїй основі належали до всієї династії. Однаке недостача відповідного матеріалу не дозволяє Рибакову заповнити сімсотлітню прогалину між обома династіями.

Подібно проф. Михайло Міллер ствердив тільки півтисячелітню перерву між сармато-аланськими тризубами й двозубами на надгробкових мармурових стелях та плахах та княжими тризубами на Україні. В своїх міркуваннях над схемою історії тризуба цей дослідник спинився на гарпуні з зазубнями, робленому з кости та рога в пізньому палеоліті (30 000 - 10 000 років до Христа). Відтак на тризубі-тотемі в стародавнім Єгипті (4 000 р. до Хр.), на тризубі-символі близькавки її божества години в Мезопотамії (3 000 р. до Хр.), Вавилоні (2 000 р. до Хр.), та Ассирії (1 000 до Хр.), в Греції (від 2 000 р. до Хр), Понті (II-III ст. по Хр.), на скитських і сармато-аланських тризубах, врешті на родових знаках у феудальній середньовічній західній Європі. Висновок його розглядів є такий: „— за силою

закона соціального розвитку та культурної конвергенції у народів, що живуть у різних місцях світу в аналогічних природних умовах та на однакових ступенях соціального розвитку, виникають та формуються цілком тотожні ідеологічні уявлення, звичай та форми матеріальної культури. Первісне обогнення тризуба, яко рибальського знаряддя, могло виникати в Середземноморському сточищі в різні часи й у різних приморських народів, і незалежно один від одного та цілком самостійно."

2. Розвиток тризуба.

Між знаками, які наводить Рибаков, кидається вічі знак на прикрасі, знайдений на Рюриковому городищі коло Великого Новгорода (рис. 9). Місце нахідки й складність плетінки промовляють за те, що це первісний знак Рюриковичів. З приходом на Україну цей плетінковий знак був упрощений під впливом грецького орнаменту, що визначався ясними, нескладними, симетричними формами. Не виключений тут також принаїменше в деяких випадках, композиційний зв'язок з посейдонівським тризубом, очевидно, посередньо через знаки на босфорських монетах.

На північних окраїнах колишньої Русі Рюриковичів знайдено також зразки тризуба, в яких можна додавати грецькі трилисні ліліовидні орнаментальні мотиви, що їх зразки знаходимо на північному Причорноморю, як от зображення трилисника на капітелі старинного пам'ятника Біона, відкопаного К. К. Косцюшком-Валожиничем у Херсонесі на площі при новому соборі в 1892. р. (рис. 3) та лотосовидні золоті окраси з розкопів Н. І. Веселовського в Мелітопольщині (рис. 4 і 5). Ці зразки тризуба з впливами грецького рослинного орнаменту знаходимо на двох поясних бляшках, одній з с. Вахрушево на Приладожжі (рис. 10) й другій з с. Васильки під Суздалем (рис. 11). Разом з першою в кургані знайдено меч з середини Х ст., залізний держак бунчука, боєвий топір, ключ, оковку шкатулки й речі жінки рабині, похороненої разом з дружинником. Друга бляшка з розкопів гр. Уварова находилася в кургані разом з топориком, гудзиком, ножем, черепком і кістками. Тризуб на цих двох бляшках уважає Рибаков за знак Ярослава Мудрого, але на ділі цей тризуб не є подібний до тризуба на монетах згаданого князя. Складність орнаменту його криє зближує його до плетінки на прикрасі з Рюрикового городища. Речі знайдені разом з цими бляшками в кургані промовляють також за приписання цього тризуба першим Рюриковичам. Святослав I Ігоревич Завойовник (957—972) міг би входити тут у ражубу. Адже він прилучив до своєї держави землі вятичів і сусідних їм з півночі фінсь-

ких племен. До його часу могли вже ввійти грецькі орнаментальні впливи до родового знаку Рюриковичів. З пізнішого болгарського рукопису (XIV. ст.) літопису Манасії маємо малюнок його дружини під Доростолом у 971. р. з прaporами, на вершку яких є тризубець (рис. 62). Вправді не конче то схожий цей тризубець з тризубами на згаданих поясних бляшках, але тут треба взяти під увагу те, що переписувач літопису — не сучасник малював тільки на основі традиції. Однаке, піддаючи здогад, що можна тризуби на вахрушевській і васильківській бляшках віднести до Святослава I Завойовника, треба звернути увагу й на те, що в землі вятичів і сусідніх їм фінських племен йшли культурні впливи з Півдня разом з поширюванням там християнства дуже повільно. Тимто речі поганського побуту в курганах можуть також відноситися до пізніших часів аж до початків XII. ст., меч з середини X. ст. міг у роді дружинника переходити з батька на сина. Тим то можна приписувати згадані тризуби й Володимирові Всеvolodичеві Мономахові (1093—1125), що дуже прикладався до укріплення руського стану посідання на Півночі, та за часів якого завершувалися грецькі культурні впливи в княжій Русі.

Види тризуба Володимира Великого є подавані в різних виданнях. В ілюстраційному додатку подано їх за Орешніковом (рис. 12—22), Січинським (рис. 23—34) і Смаль-Стошким (рис. 35). Тимто я не маю змоги на основі автоції Володимирових монет ствердити, котрі з них є справжніми відбитками знаків на цих монетах; видання-альбоми цих монет були мені також недоступні. Можливо, що докладна класифікація монет з іменем Володимира принесе у висліді їх поділ між Володимиром Великим та Володимиром Мономахом. Але проти приписування одної з відмін Володимирового тризуба Мономахові промовляють знаки його батька Всеvoloda I Ярославича (1078—93) (рис. 45—46) та його сина Юрія I Довгорукого (1149—1157) (рис. 47); бо схожість знаків у нащадків Ізяслава I та Святослава II Ярославичів насуває здогад, що кожна вітка Рюриковичів витворила собі свій знак, який був більш менш подібний до первісного знаку Рюриковичів.

З синів Володимира Великого маємо тризуби Святополка I Окаянного, Ярослава I Мудрого та тмутороканського князя Мстислава Хороброго († 1036). Тризуб першого з них є на одиноко знайденому срібняку цього князя; але хоч тільки на одній монеті маємо цей знак, то на диво види його подані Таубе (рис. 15) та Орешніковом (рис. 22) є різні. Безспірний є тризуб Ярослава Мудрого (рис. 37); подібні до нього знаки є в Скандинавії, є без сумніву вислідом відворот

них впливів з Руси, як знак птиці, що летить в діл, скульптурний образ ярла Рогувальда (рис. 7 б) та й «сам» прототип — як його зве Роман Смаль-Стоцький — «українського гербу» (рис. 8). В тризубі Мстислава Хороброго помічаемо композиційний звязок Володимирового тризуба з босфорсько-понтійськими знаками (рис. 38). Чи справді двозубець (рис. 61) на вершках прaporів Бориса Володимировича († 1015) в рукописному »Сказанні про Бориса й Гліба« з XIV. ст. за первозвором з XII. ст. слід уважати за знак цього князя, годі вирішити без інших памяток по ньому.

У нащадків Ярослава Мудрого знак переходить у двозубець. Характеристичні є знаки Ізяслава I Дмитра (рис. 41) та його синів Ярополка-Петра (рис. 42) й Святополка II Михайла (рис. 43); ліве рамя завершене хрестом, у долі переплітаються оба рамена, подібно як »крила« Володимирового тризуба; в місці, де в тризубах Володимира Великого і Ярослава Мудрого є вершок стрижня й хрест, маємо на знаку Ізяслава I півмісяць, на знаках його синів-хресті. Брак симетрії в будові рамен цих знаків вяже їх з скандинавськими прототипами.

За східними і византійськими зразками сформувався знак князя Всеволода I Андрія Ярославича (рис. 45—46). Проблема знаку його сина Володимира II Мономаха, як вище згадано в звязку з монетами »Володимирового серебро«, — не вирішена. З Мономаховичів маємо знак тільки Юрія I Довгорукого (рис. 47), сформований за східними зразками. щодо знаку найстаршої вітки Мономаховичів — київсько-волинсько-галицької — нащадків Мстислава I Федора Великого Мономаховича (1125—32), що первісно як новгородський князь вжив на своїй печатці знаку св. Михайла, то можемо висловлювати тільки здогади на основі знахідок на західно-українських землях. Винайдений д-ром Січинським тризуб на цеглі у Володимирі Волинському з XII. і XIII. ст. (рис. 40) велить нам догадуватися, що київсько-волинський князь Мстислав II Ізяславич (1154—70) приняв за свій знак тризуб, подібний до тризуба його одноіменника тмутороканського князя Мстислава Хороброго; можливо, що сталося це в наслідок попутання одноіменних князів — нащадки Мстислава I Мономаховича приписали йому знак Мстислава Володимировича.

Грецькі впливи слідні на тризубі оловянної пломби із Звенигорода коло Львова (рис. 90) та на знайденому д-ром Ярославом Пастернаком при розкопках на Золотому Тоці в Крилосі коло Галича бронзовому тризубі; можна здогадуватися, що це знаки Ростиславичів.

Вище було згадано про автентичні грамоти галицького князя Льва I Даниловича (1264—1301) з печаттю »з зубом«,

та про олаки па дорогичинських оловяніх пломбах (рис. 91—94), які слід віднести також до Льва I, як також про знак у виді грецької букви »ω« на печаті князя Данила Дмитровича, нащадка Романа Даниловича й родонаочальника князів Острозьких, з часу приблизно 1366 р. Ці знаки свідчать про зберігання Романовичами родового знаку Рюриковичів. Але вже внуки Льва I: Лев II і Андрій Юрієвич (1315—23) та Болеслав-Юрій II Тройденович (1324—40) уживаючи на своїх печатках знаку льва. Після них чужі перші володарі Галичини: польський король Казимир Великий (1349—70), угорсько-польський Людвік I (1370—82, його на-місник князь Володислав Опольський (1372—78) та польсько-литовський король Володислав Ягайло (1387—1434) веліли бити на своїх галицьких монетах також знак льва.

Із знаків чернігівських Рюриковичів — нащадків Святослава II Ярославича (1054—76) відомі є знаки таких князів: Олега-Михайла Святославича († 1115), родонаочальника Ольговичів прозваного »Гореславичем« (рис. 48), його сина Всеволода II Кирила Ольговича († 1146) (рис. 49), та його братанича Николи-Святоші Давидовича (рис. 51), що помер як печерський чернець після 1152 р. та був канонізований на святого Православною Церквою. Але на території княжої Чернігівщини знайдено крім того ще більше знахідок з іншими княжими знаками. Орешніков приписує одному з чернігівських князів XII. ст. знак на перстені в Московському Історичному Музеї (рис. 50), який наводять також Таубе і Рибаков. Останній уважає його за схожий із знаком Свято-полка II Михайла Ізяславича, як знову знак на грошевій гривні з XII ст. (рис. 56), знайдений близько Чернигова за схожий із знаком Всеволода I, на срібній гривні (рис. 57) — за знак Олега Святославича; але цю схожість можна далеко влучніше поширити.

Двозубець з Рогнідиного Ізяслава (рис. 82) на Білорусі коло Мінська можна вважати основним знаком полоцьких Рюриковичів; визначається він простотою, під час коли українські знаки княжих часів виказывають багатство форм. Навіть на київських металевих прикрасах з XII—XIII ст. виступає мотив тризуба, що нагадує стару ірійську стяжкову плетінку, а саме на знайденому в Києві в садибі Раковського наручнику з XII—XIII ст. (рис. 99). Київські відзнаки (рис. 97—98) вважає Таубе за переходові між Володимировим тризубом та »хоругвою« на київських монетах XIV. ст.; Орешніков уважає їх за знак Ярослава Мудрого, який то знак «не міг бути — на його думку — прототипом, тільки ви-творився з більше простого». Тимчасом розвиток знака Рюриковичів виказує всупереч цій думці, що ірійсько-скандинав-

ська плетінка упрощувалася на українському ґрунті під грецьким впливом. Очевидно упрощувалися складні плетінкові частини тризуба там, де заходила потреба, коли не турбувалися про прикрасу, тільки треба було, не чекаючи мистецького оформлення, вибити чи то на грошах, чи на митних пломбах, чи на цеглі і гончарних посудинах княжий знак. Зате при виконуванні мотивів тризуба на предметах, що мали бути прикрасами, треба було сягати до старих зразків тризуба; тимо — як завважує д-р Січинський — «орнаментальна прикраса цих відзнак безсумнівно подає мотив тризуба Володимира Великого».

Отже, хто має слушність, чи Орешніков, що добачує на цих відзнаках тризуб Ярослава Мудрого, чи д-р Січинський? І один і другий, бо виконавець прикрас, яких »призначення — як завважує д-р Січинський — не відоме — чи чіплялися вони як привісни, чи відзнаки«, вибирав із Володимирового тризуба переплітання стрижня з »крилами«, з Ярославового — вершок стрижня, що на відзнакі звисав додолу; вгорі на одній прикрасі був знак, що нагадував вершки прaporів Святослава Завойовника під Доростолом у 971. р. за болгарським літописним списком з XIV ст., на другій — хрест. Такі самі відзнаки віднайдено в Білгороді коло Києва. Крім них знайдено в Києві прикраси з мотивами тризубів, що мають ще більш складніший вид; їх оглядав Орешніков у збірках Н. П. Лихачева (рис. 96).

Але найкраще були виведені складні плетінкові мотиви тризуба в орнаментальних прикрасах рукописних книжок, починаючи XIII ст. та кінчаючи XVII ст. Зразки цих мотивів зібраав д-р Січинський, що так про них пише: »Найстаріші такі тризуби, що походять з рукописів XIII-XIV ст., переважно з »Псалтирів«, дають виразний і відомий рисунок тризуба (рис. 102-104). Згодом рисунок упрощується і схематизується, як це свідчать рисунки з рукописів XVI і XVII ст. Ці останні походять з Євангелій половини XVI ст. (рис. 105), з Євангелії з Бережниці кінця XVII ст. (рис. 106) і з »Минеї« середини XVI ст. (рис. 107) — всі з Галичини, що тепер переходяться в Національному музею у Львові. Всі ці мотиви тризуба в рукописах звичайно зустрічаються при рогах заставок (прикрас у горішній частині сторінки перед початком тексту) та вплітаються у загальні орнаментальні мотиви. Але цікаво, що всі вони одного типу та уживалися як улюблений, знаний мотив і це власне вказує на якусь давнуну традицію і звичку рисувати тризуб. Деякі з цих рукописних мотивів тризуба подібні до рисунків на ювелірських виробах (пор. рис. 99 і 105).

На основі походження цих мотивів тризуба Січинський думає, що „велике примінення знака тризуба в старокняжу добу в різних матеріалах і різних предметах, свідчить яскраво, що тризуб був знаком не тільки родовим княжою династії, але також знаком державним в найширшому розумінні цього слова”. Очевидно звязок володаря з державою в середньовіччі, коли то київська Русь уважалась власністю княжого роду Рюриковичів, виказує зайність наведеної вище думки.

Коли Рюриковичі замінили Гедиминовичі, чи в Західній Україні польські і угорські володарі, тоді був змінений і державний знак. Проте слушною є думка д-р Січинського, що широке примінення тризуба „в різних випадках і на різноманітних предметах та часте уживання в рукописах протягом XII-XIV ст. а навіть в століттях XVI-XVII, вказує також на особливо міцну традицію цього знаку, що вкорінився в народну свідомість та став його улюбленим знаком національним”. Як факт вкорінення тризуба в народній свідомості може послужити те, що до нашого століття в деяких глухих кутах Карпат народнім заклинаючим знаком, який рисували карпатаукраїнські селяни під Різдво або Йордан на дверях хат, не був хрест, тільки схематична фігура подібна до знаку князя Володимира Великого в прямому або переверненому виді (рис. 108).

Але тому, що чужі династії на Україні після Рюриковичів уживали іншого знаку, як також згодом козацькі гетьмані не вживали тризуба, був він забутий провідною українською верхівкою як національний герб аж до нашого століття. Галицькі українці від початків свого національного відродження приняли за свій національний знак льва — знак Галичини на монетах її чужих володарів у т. зв. часі руського права, тобто коли ще зберігалося в ній давнє право. Для Придніпрянщини подавало в галицьких виданнях до 1917 р. св. Михайла — герб київської землі з часів її приналежності до польської Річ Посполитої, як український національний знак. Щойно 1918 р. Центральна Рада Української Народної Республіки приняла на внесок свого голови проф. Михайла Грушевського за свій державний знак тризуб Володимира Великого в двох видах як великий і малий герб Української Народної Республіки (рис. 109). Проекти обох цих видів виготовив графік Юрій Нарбут. Для української флоти був принятий таки за Центральної Ради прапор, на горішній смузі якого був уміщений тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Також Сойм Карпатської України в 15. березня 1939 приняв крім місцевого краєвого гербу (медвід) всеукраїнський національний тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

Бібліографія.

1. B. v. Kochne: Die ältesten Münzen Russlands, Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde, Neue Folge, Berlin 1859-62. S. 72-76.
2. И. А. Бартоломей: Письмо к А. А. Кунику. Разыскания о славяно-византийских монетах. О древности монет с именем Володимира. Петербург 1861.
3. Отчеты Импер. Археологической Комиссии за г. г. 1891, 1892 и 1894. Санкт-Петербург.
4. Михайло Грушевський: Звенигород галицький, Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 31-32, 1899.
5. Михайло Грушевський: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? тамже, т. 45, 1902.
6. Михайло Грушевський: Ілюстрована історія України. Київ-Відень 1921, Прага 1929 с. 117-135
7. М. А. Таубе: Загадочний родовой знак семьи Володимира Святого, Сборник статей, посвященных Павлу Ник. Милюкову 1859—1929.
8. А. В. Орешников: Классификация древнейших русских монет по родовым знакам, Известия Академии Наук СССР, VII серия — Отделение гуманитарных Наук, Ленинград 1930, №. 2, ст. 87-112.
9. Володимир Січинський: Вступ до українського краєзнавства. Прага 1937.
10. P. Paulsen: Axt und Kreuz bei den Nordgermanen, Berlin 1939.
11. А. А. Ильин: Классификация русских удельных монет, Вып. I. Ленинград 1940.
12. Б. А. Рыбаков: Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. Советская Археология №. 6. Москва-Ленинград 1940.
13. О. Пастернак: Пояснення герба великого київського князя Володимира Великого, 2-ге вид., Прага 1941.
14. Вод. Січинський: Походження тризуба, Український Вістник 1942, ч. 11 (93).
15. Roman Smal-Stockyj: Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Leipzig 1942.
16. Ярослав Пастернак: Старий Галич, Краків-Львів 1944.

17. Ю. Рудич: Державне знамено України. Неділя, Аша-фенбург 27. 10. 1946, ч. 45.
18. М. Битинський: Українські державно - національні відзнаки, Рід та Знамено, Р. І, зш.І, 1947, с. 7-10.
19. Мих. Міллер: Матеріали до питання про тризуб, там же, с. 12-16.
20. В. Козловська: Місце знахідки цегли з Володимировим знаменом, там же, с. 17.
21. О. Повстенко: Тризубоподібні композиції на образах св. Софії Київської, там же, с. 23.

Спис ілюстрацій.

1. Грецька Монета з тризубом з карійської Прієнни (Мала Азія).
2. Монета з тризубом з Пантікепеї на Тавриді (грецької колонії на місці сьогочасної Керчі на Кримі).
3. Мармуровий Капітель із зображенням трипісника на кожній з чотирьох сторін. З пам'ятника якогось грека Біона, поставленого його сином, викопаного К. К. Косцюшком - Валожинечем у Херсонесі (Крим) при новому соборі в 1892 р.
4. Золота прикраса вбрания з Великого Кургану в с. Шульганівці, мелітопільського повіту, запорізької області. З розкопів Н. І. Веселовського.
5. Золота бляшана пальмета з кургану Огуз у с. Нижні Сірогози, мелітопільського повіту.
6. Ірійська плетінкова стяжка.
7. а. Зразки плетінки на образі рунічного каменя данського короля Гаральда Синій Зуб в Єлінг'є (Ютландія).
б. Скульптурний образ шведського ярла Рог'увальда в Маріїнському костелі в Скара (Середня Швеція).
8. Рисунок сокола на рунічному камені, якого приймає Р. Смаль-Стоцький за «правid українського гербу».
9. Прикраса знайдена на Рюриковому городищі коло Великого Новгорода.
10. Тризуб з поясної бляшки, знайденої в с. Вахрушево на Приладожжі.
11. Тризуб з поясної бляшки з с. Васильки під Суздалем.
12. - 22. Зразки тризуба на Володимирових монетах, подані Орешниковом. Тризуб ч. 15 в твердженію бар. Таубе є також на одинокому срібняку Святополка I, щочас коли Орешников уважає, що знак тризуба ч. 22 є на срібняку з іменем Святослава.
- 23-34. Зразки Володимирового тризуба, подані В. Січинським.
35. Реконструкція Володимирового тризуба П. Павльзеном.
36. Тризуб на цеглі Десятинної церкви в Києві (В. Козловська подає, що цеглу змайшов В. В. Хвойко в садибі Петровського).
37. Тризуб на монетах Ярослава Мудрого.
38. Знак тмутороканського князя Мстислава Володимировича Хороброго.
39. Вершок прaporа, знайдений в Нальчицькій округі на Північному Кавказі. Як подає Рибаков — дата його походження не устійнена, відносить до XII - XIV ст. Але хоч немає даних для датування XI ст., замітна є його подібність до знаку Мстислава Хороброго, в якого війську були народи Північного Кавказу.
40. Знак тризуба, віднайдений в 1933 р. д-ром В. Січинським на цеглах хідника при Успенській церкві з 1160 р. у Володимирі Волинському. По його дослідам — ці цегли мали походити з «Апостольщини», себто з колишнього монастиря Апостолів, побудованого правдо-подібно за часів князя Володимира Васильковича над берегом річки Лугу з правого боку дороги, що вела на Білі Береги. Цей монастир погорів у 1730 р.
41. Знак великого київського князя Ізяслава I Дмитра Ярославича.
42. Знак його сина турівського князя Ярополка-Петра.

43. Знак великого київського князя Святополка II Михайла Ізяславича.
 44. Реконструкція знаку Ізяслава I, та його синів П. Павльзеном.
 45. Знак великого київського князя Всеволода I Андрія Ярославича.
 46. Знак Всеволода I на княжій печаті, витиснений знайденою оловянною печаттю, та знак на матриці, що належала до княжого печатника.
 47. Знаки князя Юрія I Мономаховича Довгорукого. Другий з черги знак на цеглі Михайлівської церкви, побудованої ним в Остерському Городці.
 48. Знак родоначальника чернігівських Ольговичів князя Олега-Михайла Святославича, званого «Гореславичем».
 49. Знак Всеволода II Кирила Ольговича, київського князя в 1139-46 рр.
 50. Знак на перстені в Московському Історичному музею.
 51. Знак князя св. Николи - Святої Давидовича.
 52. Знак невідомого князя.
 53. Знак знайдений в Києві на розвалинах Федорівського монастиря.
 54. Знак на перстені, знайденому в кладі Михайлівського монастиря в Києві в 1906 р.
 55. Знак на перстені, який Орешніков приписує одному з нащадків Святослава Чернігівського в XII ст. Рибаков додачує схожість зі знаком Святополка II.
 56. Знак на грошовій гривні з XII ст., знайдений близько Чернігова; на думку Рибакова → нагадує знак Всеволода I (пор. рис. 45-46)
 57. Знак на срібній гривні, похожий на знак Олега-Михайла Святославича (на думку Рибакова, пор. рис. 48).
 58. Знак на перстені з XII ст. з кладу на вроцищі Святе-Озеро коло Чернігова.
 59. Знак на перстені з «Княжої Гори», городища по княжому городі Родня в околиці Канева в збірці Чернігівського Історичного музею.
 60. Знак відбитий з ливарної форми для перстеня чи печаті із зображеннями княжого знака, знайденої В. В. Хвойком на місці княжого двора в Києві.
 61. Вершки прaporів у рукописному «Сказани» про св. Бориса й Гліба» з XIV ст., переписаного з оригіналу з XII ст. Такі двоузубці були на вершках прaporів війська кн. Бориса Володимировича, що йшов походом на печенігів.
 62. Вершок прaporу Святослава I Завойовника під Доростолом у 971 р. в болгарському рукописі літопису Манасії з XIV ст.
 63. Реконструкція Рибаковом основної схеми знака Рюриковичів на оловяніх товарівих пломбах.
 64. Знак подібний до знаку на перстені з «Княжої Гори».
 65. Знак князя Андрія Боголюбського, владимирсько-суздальського.
 66. Знак князя Всеволода II Ольговича (пор. рис. 49).
 67-70 і 72-77. Знаки невідомих князів.
 71. Знак Всеволода I Ярославича (пор. рис. 45-46).
 78. Знак на цеглі Спасо-Преображенського собора в Чернігові пол. XI ст.
 79. Знак на цеглі Борисоглібської церкви на Смідині коло Смоленська.
 80. Знак на цеглах з Київського Подала.
 81. Княжий знак на гончарних виробах з Києва.
 82. Знак на посудині з Ізяслава (городу Ізяслава Володимировича від Рогніди Рогволодівни, родоначальника пол'зьких Рюриковичів) на Білорусі к. Минська.
 83. Знак з гончарної посудини з Родні к. Канева.
 84. Знак з гончарної посудини з Вілгороду к. Києва (з розкопів В. В. Хвойка).
 85-86. Знаки з гончарних посудин з Вишгороду к. Києва.

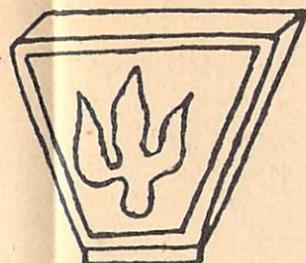
87. Знак з гончарової посудини з Києва.
88. Знак витиснений на днищі посудини, знайденому в Остерському Городці, переховуваному в чернігівськім Історичнім Музеї.
89. Знак на гончарній посудині з Ліпляви на лівому березі Дніпра напроти Канева.
90. Тризуб з оловянної пломби, знайденої о. Білинкевичем у Звенигороді к. Львова.
- 91.-94. Знаки на дорогичинських пломбах.
95. Знак відбитий оліварною формою з Саркела
96. Мідна нагрудна прикраса з Києва.
- 97.-98. Прикраси відзнак, знайдених у Києві і в Вілгороді к. Києва
99. Знак на нагруднику з XII-XIII ст. (по думці В. Січинського), знайденого в Києві в садибі Раковського.
100. Знак »хоругви« на кіївських монетах XIV ст.
101. Литовський герб, що сформувався під впливом тризуба.
102. - 107. Мотиви тризубів зі староукраїнських рукописних книжок Верхні (102-104) з XIII-XIV ст.; нижні (105-107) з XVI-XVII ст.
108. Знаки рисовані карпatoукраїнськими селянами на дверях своїх хат під Різдво або Йордан.
109. Великий і малій герб Української Народної Республіки, прийнятий Центральною Радою в 1918 р.
110. Тризуб на шагах, найменших грошевих одиницях Української Держави в 1918-19 рр.
111. Тризубоподібні композиції на образах св. Софії Київської: а. На фресці »Зустріч Пресв. Діви Марії з Єлизаветою« XI ст. в Придлії Йоакима й Анни; б. на фресці »З аручення Пресв. Діви« XI ст. в Придлії Йоакима й Анни; в. фресковий орнамент XI ст. на образі »Святителів« у Михайлівському Придлі.

1. Грецька монета з Прісни.

2. Монета з Понтіканепі.

3

4

5

6

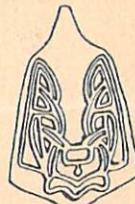
7a

7b

8

9

10

11

12

13

14

15

16

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

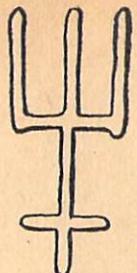
37

38

39

40

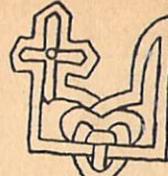
41

42

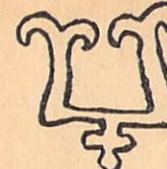
43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

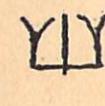
53

54

55

56

57

58

59

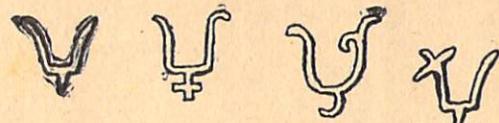
60

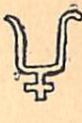
61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

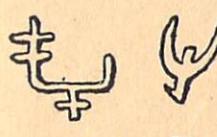
74

75

76

77

78

79

80

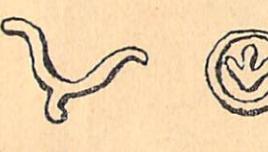
81

82

83

84

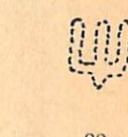
85

86

87

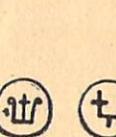
88

89

90

91

92

93

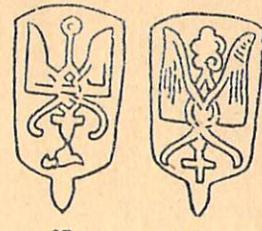
94

95

96

97

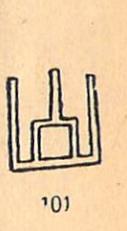
98

99

100

101

102

103

104

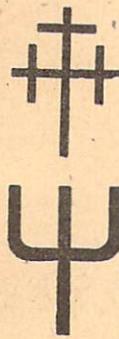
105

106

107

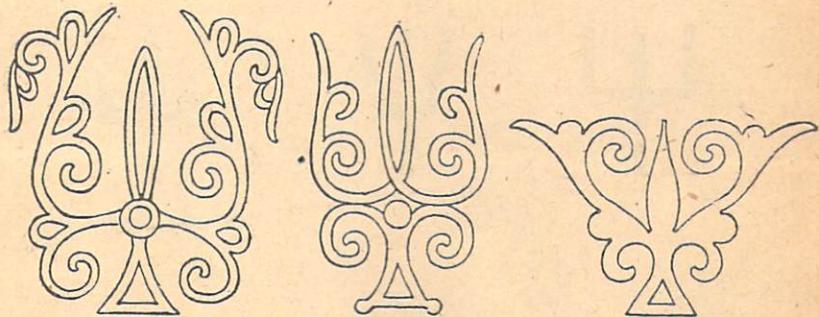
108

109

110

111.

б.

в.

ПОМИЛКИ

е: має бути:

стор.

22. Kochne

Поз. 7. Прага, с. 117-132 місце й дата появи розвідки бар. Таубе, а не » Ілюстрованої історії України« М. Грушевського

24. Святослава

25. Вілгороду

Вілгороді

Koehne

Святополка

Білгороду

Білгороді

